

FILOZOFIA AKO ŽIVOTNÝ PROGRAM

Nad knihou Sarah Bakewellovej *V existencialistické kavárňe*

TATIANA SEDOVÁ, Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava, SR

SEDOVÁ, T.: About Philosophy like Project for Life. Some Reflections on Book *At the Existentialist Cafe* by Sarah Bakewell
FILOZOFIA, 75, 2020, No 4, pp. 324 – 330

Essay deals with existential phenomenology, focusing on question its nowadays importance especially regarding freedom and authenticity in current society. The author describes development of existentialism on the background and with respect to the book *At the Existentialist Cafe* by S. Bakeweell, and states that there is increasing interest in what existential phenomenology means today.

Keywords: Existencialism – Phenomenology – Bakewell – Sartre – Merleau-Ponty
– Freedom – Lived experience

Hoci satirický *Filozofický lexikón*¹ z dielne editorskej dvojice D. Dennetta a Asbjørna Steglich-Petersena uvádza pod heslami *merleau-ponty*, *heidegger*, *husserl*, z ktorých robí adjektíva (na Sartra sa ešte nedostalo) ironizujúce charakteristiky hlavných filozofických téz daných postáv, práve títo myslitelia, ktorých satirický lexikón konvertoval na prídavné mená spolu s inými – najmä Sartrom a de Beauvoirovou – sú protagonistami pozoruhodnej knihy, ktorá ma prinútila zamyslieť sa nad osudmi a peripetiami existencializmu, a čiastočne aj fenomenológie. Existencializmus po svojom oslnivom vzostupe po druhej svetovej vojne v osemdesiatych rokoch takmer vymizol zo scény, aby uvoľnil miesto pod slnkom iným prúdom. Treba však uznať, že jeho reflexie nad ľudskou existenciou, jej modalitami a štruktúrami, demonštrovanými najmä v pocitoch a náladách, boli presvedčivo prezentované skôr v literárnych žánroch, ktoré si

¹ Pozri <https://www.philosophicallexicon.com/> a preklad hesla *heidegger* v knihe Bakewellovej (2019, 60) výraz *heidegger* „jako myšlenkové zařízení k vrtání do mohutných vrstev podstaty“. In the wrong order, with confused foundations, said of a theory; figurative synonyms are upside-down, topsy-turvy, front-to-back. “The sense-datum approach to certainty was all *merleau-ponty* in the first place” (pozri <https://www.philosophicallexicon.com/> heslo *merleau-ponty*). To surround a simple phenomenon with darkness to create the illusion of seeing it more clearly afterwards; if it fails, one probably has to use a *heidegger* (q. v.). Pozri <https://www.philosophicallexicon.com/> heslo *husserl*.

našli vďačné auditórium, ako v suchopárnych filozofických traktátoch. Vďaka tomu hlboko prenikli a zakorenili v rozličných kultúrnych podobách, takže si ich pôvod a väzbu na existencializmus vlastne ani neuvedomujeme. Áno, neskôr existencializmus vytesnili iné prúdy, ktoré ľudskú existenciu a otázky typu *Čo je človek?*, *Aká je povaha jeho slobody?*, pokladali za beznádejne antikvovaný projekt. Tieto prúdy preferovali skúmanie znakov, štruktúr, vzťahov a významu. Dejiny filozofie sú panteónom ideí, konceptov, systémov, ale tento panteón zahŕňa aj osudy ich tvorcov a nositeľov, pričom adept filozofie stojí pred hádankou, či uprednostniť idey, alebo osudy ich nositeľov. V rozličných obdobiach svojej kariéry si vyberá jedno alebo druhé, aby pri nejakej náhlej iluminácii zmenil pôvodný názor. Príbeh filozofie, ak sa obmedzíme na jej európsku tradíciu a nebudeme pokukovať po východnej filozofii, má mnohokrát verzie a vygeneroval aj filozofické sústavy, ktoré zanechali výraznú stopu v svetovej filozofii, kultúre a literatúre, ale aj takých, ktorí si užili svojich päť minút slávy, aby následne upadli do zabudnutia. To, že tieto myšlienkové sústavy sa z tohto anihilovaného stavu môžu prebudiť a chytiť druhý dych, sa vonkoncom nevyklučuje, a aj v tom spočíva rozdiel medzi filozofiou a vedou, ktorá sa nikdy nevracia k raz falzifikovaným koncepciám, ideám a predstavám.

K tým filozofiám, ktoré prežili svoj vzostup aj pád, aby sa opäť prihlásili o slovo, nepochybne patrí fenomenológia, predovšetkým v zmysle metódy skúmania, o čom svedčí jej aplikovanie aj v takej oblasti, akou je neurológia (napr. O. Sacks), v kognitivizme, v ktorom fenomenologická idea vtelenej kognície našla svoje uplatnenie, ale rovnako sa presadilo aj chápanie vedomia ako holistického sociálneho fenoménu, na rozdiel od jeho chápania v intencii analógie s počítačom. Myšlienky telesnosti, opisu fenoménov, povaha a podstata vnímania, prežívanie skúsenosti, jej rozmanité podoby (všetko koncepty z arzenálu fenomenológie) sa čoraz viac presadzujú v rozličných skúmaniach aj na pomedzí filozofie a vedy.

Príbeh existencializmu, ktorý za mnohé vďačí fenomenológii, je zároveň politický aj historický, v istom zmysle je to príbeh európskeho dvadsiateho storočia, ako oprávnene tvrdí autorka tejto knihy. Dvadsiate storočie bolo storočím extrémnych ideológií, aj mimoriadneho utrpenia. A toto poznačilo existencialistické uvažovanie, pričom fenomenológia sa zrodila pred prvou svetovou vojnou a počas nej. Existencializmus, ktorý ovplyvnil celú jednu epochu, aby potom zmizol zo scény, je dnes vnímaný skôr v rovine literatúry a dramatickej tvorby, pretože Camusove diela *Mor*, *Caligula*, *Mýtus o Sifyzovi* a Sartrove *Muchy*, *Nevolnosť*, *S vylúčením verejnosti*, *Špinavé ruky* sú rozhodne známejšie v zmysle literárnej popularity, než ako vlastná filozofická spisba (napr. Sartrova kniha *Bytie a ničota*). Samozrejme, v zmysle predmetu skúmania, nech už dejinno-filozofického alebo kultúrno-politického, existencializmus ostal implicitne prítomný (v tomto zmysle treba brať Bakewellovej tvrdenie *cum grano*

salis) aspoň vo Francúzsku. V tejto súvislosti ma slovenská filozofka, odborníčka na francúzsku filozofiu dvadsiateho storočia a Sartra D. Smreková, upozornila na zoskupenie známe pod akronymom G.E.S (*Groupe d'études sartriennes*), ktoré sa venuje interpretácii a výkladom ranej a doposiaľ nedostatočne preskúmanej práce *Náčrt teórie emócií*, ale aj Sartrovej etiky a filozofie dejín.²

Hoci metóda interpretovania filozofie na základe osobnosti jej tvorcu zväčša nebýva práve najlepší spôsob na porozumenie jeho či jej ideám, názorom a postojom, lebo aj filozof je len človek z mäsa a kostí, so všetkými chybami a nedostatkami charakteru; kniha z pera britskej autorky Sarah Bakewellovej je v tomto smere výnimkou. Ide totiž o vydarenú symbiózu, v ktorej si podávajú ruky životné osudy, filozofické myšlienky, história aj kultúrna analýza.

Ústrednými postavami autorkinho rozprávania sú Simone de Beauvoirová, Jean-Paul Sartre, Raymond Aron, ale aj Martin Heidegger a Maurice Merleau-Ponty. V knihe vystupujú aj iné postavy, niektoré dobré známe – ako Karl Jaspers, Gabriel Marcel, Hannah Arendtová a i. –, ďalšie, aspoň v domácom kontexte menej známe osobnosti ako Jean Beaufret (práve jeho otázky motivovali Heideggera, aby napísal *List o humanizme*, 1947), Walter Kaufmann, Francis Jeanson a mnoho ďalších. Všetky osoby, ktoré sa v knihe objavujú, sumarizuje kapitola *Kto je kto v prípade potreby* (313 – 320) so stručnými medailónikmi, a tu ihneď dodávam, že sama osebe stojí za prečítanie.

Kniha je dozaista aj osobným vyznaním filozofickej viery, holdom Sartrovi, ktorý autorku motivoval, aby zanechala školu, „zanedbávala svoje štúdiá kvôli svojej existencii“, ale zároveň ju napokon donútil zložiť maturitu a študovať filozofiu.

V štrnástich kapitolách s názvami znejúcimi provokatívne, ambivalentne až dekadentne: *Pane, jaká hrůza – existencialismus!*, *K věcem samým*, *Kouzelník z Messkirchu*, *To ono volání*, *Chroupat kvetoucí mandloně*, *Nechci jíst své rukopisy*, *Okupace, osvobození*, *Zpustošení*, *Škola života*, *Filozof tanečník*, *Croisés comme ça*, *Očima toho nejméně privilegovaného*, *Stačí jednou ochutnat fenomenologii*, *Nepostižitelný pel*, ku ktorým sa pridávajú kapitoly *Postavy*, *Poděkování a Register*), sa pred vnútorným zrakom čitateľa odvíja príbeh postáv, pre ktoré bola filozofia skôr životným programom ako suchými abstraktnými tézami. J.-P. Sartre je toho jedinečným príkladom, lebo dokázal vstrebať a transformovať fenomenológiu na ľudský život tak, že vo svojich poviedkach, románoch, hrách, ale aj vo filozofických traktátoch písal o telesnom vnímaní sveta, štruktúrach a náladách ľudskej existencie, ale najmä o jednej téme,

² B.-H. Lévy venoval svoju monografiu *Sartrovo stololetí* (2003) rozboru Sartrovho myšlienkového vývoja aj osobných premien. Zsvätený výklad Sartrovho filozofického odkazu, jeho recepcii v českom aj slovenskom prostredí je venovaná stať z pera D. Smrekovej *Téma sociálního a historického v existencializme Jeana-Paula Sartra*. In: Novosád, F., Smreková, D. 2013, 611 – 632). V tejto obsiahlej stati sú uvedené aj hlavné interpretátorske línie spolu s českými a slovenskými prekladmi.

o tom, čo značí byť slobodným. Hoci človeka determinuje tak moja biologická prirodzenosť, ako aj rozličné aspekty sociálneho a kultúrneho prostredia, nič z toho nepredurčuje, akí napokon v konečnom dôsledku budeme. Sami seba ustavične formujeme, utvárame a modelujeme. Formulka *Existencia predchádza esenciu* vyjadruje poznanie, že sme svojou vlastnou slobodou. Sartre pokladal tému slobody za absolútne kľúčovú, pričom odmietal všetky esencialistické koncepcie, či už biologické, sociologické alebo psychologické, lebo človek nie je len svojou faktickou existenciou, ktorá je podmienená sociálne a biopsychologicky, ale vždy je aj *bytím pre seba*; v každej situácii má toto *bytie pre seba* možnosť voľby, možnosť angažovať sa v situácii. Práve v tomto zmysle je človek akoby odsúdený na slobodu, a teda aj na zodpovednosť. Prirodzene, toto chápanie, ktoré je podľa môjho názoru skôr antropologicko-filozofické ako sociálno-politické, možno kritizovať z rôznych aspektov, ale svojím naliehavým apelom na neoddeliteľnosť slobody od situácie stojí za to, aby sme toto chápanie slobody, situácie a zodpovednosti aj dnes opäť vzali na vedomie.

Po vojne v roku 1945 sa všetky tradičné politické aj spoločenské authority otriasali vo svojich základoch, správy o nacistických zločinoch a Hirošima a Nagasaki usvedčili ľudí, že dokážu konať v rozpore s civilizovanými normami, predstavy o nemenej ľudskej prirodzenosti sa spochybnili. Sartrova filozofia donútila človeka, aby dospel a pripravil sa na prevzatie zodpovednosti. Inštitúcie, ktoré Sartre spochybnil, reagovali tak, že katolícka cirkev umiestnila na index jeho knihy, rovnako aj de Beauvoirevej *Druhé pohlavie*.

Marxizmus nenašiel na Sartrovi nič pozitívne, čo sa dá pochopiť, keďže myšlienka osobnej zodpovednosti v koncepcii, kde cesta do socialistického raja predpokladala zákonitý štádium vývoja, nemá adekvátne miesto a funkciu. Podobne ako v dobách parížskej bohémy, dadaizmu, v revoltujúcom svete existencializmu bolo dobré všetko provokatívne a všetko označené ako malomeštiacke bolo zlé. Previazanosť svojej filozofie a života u Sartra viedla k záujmu o iných, nie náhodou napísal štúdie o Mallarmém, Genetovi, Flaubertovi, Baudelairovi, ale aj memoáre o svojom detstve a dospievaní. Hoci premostenie filozofie a života, praktizovanie dobrého života nie je nič nové, o tom bola filozofia stoikov a epikurejcov, podľa ktorých filozofia je otázkou ako plnohodnotne a ľudsky zodpovedne žiť. Ale až existencialisti dali ponímaniu filozofie ako životného programu novú dimenziu. Dimenziu autenticity a nonkonformizmu, ktorá vrcholila vo feministickom diele Simone de Beauvoirevej z roku 1949 *Druhé pohlavie*.

Revolučná vlna robotníkov a študentov v roku 1968 sa niesla v znamení existencialistických tém. „Sartre byl mostem ke všem tradicím, z nichž sám čerpal, modernizoval je uzpůsoboval a přetvářel. Přesto celý život trval na tom, že nezáleží na minulosti, jen

na budúcnosti. Človek se musí posouvať ďalej a tvoriť osobným to, čo *bude*: jednat vo svete a pôsobiť v ňom zmenu“ (Bakewellová 2019, 30).

Oslobodenie Francúzska znamenalo ďalší rozkvet existencializmu, ale aj okúzlenie Amerikou (USA), ktorá symbolizovala budúcnosť, respektíve jednu jej alternatívu, kým druhú nepochybne ponúkal Sovietsky zväz. V tomto bode sa cesty a názory jednotlivých stúpencov a protagonistov existencializmu rozchádzali a Bakewellová opisuje ich rozchody a nezhody, ktoré sú v mnohom paradigmatickým príkladom večného sporu o angažovanosť filozofa vo verejnom priestore a hlavne v politike. Skúšobným kameňom sa stal aj postoj k maoizmu. V knihe sú citlivo a s pochopením pre jednotlivé charaktery zachytené aj osobné vzťahy mužských aj ženských postáv, ich stretávanie a rozchody. Treba poznamenať, že v USA však obraz existencializmu nadobudol pochmúrnu, depresívnu podobu pesimistickej duše prežívajúcej strach a úzkosť, z čoho sa stalo kliše pri zobrazovaní existencialistov napríklad vo filme.

V kontexte historických udalostí a politiky autorka Heideggera, o ktorom od roku 1934, keď odstúpil z pozície rektora Freiburskej univerzity, nebolo na verejnosti veľmi počuť. Jeho myslenie sa začalo meniť už pred vojnou, od problematiky bytia k smrti, od analýz *Dasein* a nárokov naň kladených sa obrátil k jazyku, technike, mechanickosti vecí, venoval pozornosť jazyku, technike a mechanickosti vecí, zároveň musel čeliť otázkam o jeho vzťahu k nacistickému režimu a jeho ideológii. Táto nepríjemná škvrna od neho odvrátila aj bývalých stúpencov (E. Levinas, H. Marcuse) a Bakewellová opisuje aj jeho vzťahy s Jaspersom, Husserlom, (Heidegger sa nezúčastnil ani jeho pohrebu, Husserl zomrel 27. apríla 1938) a Arendtovou.³ Podrobne referuje aj o stretnutí so Sartrom v roku 1953 na Freiburskej univerzite, ktoré bolo veľkým sklamaním.

Dvojnásobnosť ľudského údely, ktorý osciluje medzi našimi limitujúcimi obmedzeniami, a neustálym úsilím o ovládnutie situácie, prelínanie kontingencie a slobody, nezmieriteľnosť s osudom, komplexnosť ľudskej existencie, ktorú podľa autorky najlepšie postihli de Beauvoirová a „veselý filozof, vecí, takých, aké sú“ Merleau-Ponty, to sú témy, ktoré aj dnes oslovujú, a to nielen akademikov. Práve druhú postavu, ktorá spájala psychológiu (najmä *Gestalt* psychológiu) s filozofiou, pokladá Bakewellová za svojho hrdinu (Bakewellová 2019, 311), ktorý najlepšie zachytil naše prežívanie skúsenosti a to, čo bolo na periférii záujmu, presunul do centra filozofického skúmania – telo, detstvo, sociálnosť, vnímanie (*Fenomenológia vnímania*). Práve jeho myšlienkové dedičstvo dnes asi rezonuje najsilnejšie. Poučné je aj jeho uvažovanie späté s psychológiou, hlavne klinickou, ktorú nevyužíval len na ilustrovanie abstraktných

³ O peripetiách Arendtovej vzťahu s Heideggerom pozri napr. Ettingerová, E.

filozofických téz, ale ako nástroj na objasňovanie fenoménov, ktoré filozoficky tematizoval.

V osemdesiatych rokoch 20. storočia očarenie existencializmom a myšlienkou, že „život je jedna veľká existencialistická kaviareň“, vyprchali. Nastúpili iné *-izmy*, nová generácia štrukturalistov, postštrukturalistov, dekonštruktivistov, postmodernistov. Napriek vzájomnému nesúhlasu zhodne odmietali existencializmus a fenomenológiu, biografica bola nezaujímavá, ošial' zo slobody a existenciálne úzkosti boli na posmech. Filozofia bola opätovne nasmerovaná na širé more abstrakcie. Problémy 21. storočia sa líšia od problémov 20. storočia, svet sa zmenil, čo značí, že asi aj vo filozofii dnes hľadáme niečo iné. Ale úzkosti, staré a nové obavy, hraničné existenciálne situácie a ambiguita osudu nielen jedinca, ale dnes už celého ľudstva, hlasy volajúce po zodpovednosti za budúce, do detailov nepredvídateľné dôsledky našich dnešných rozhodnutí a činov, volanie po novej etike a solidarite, dávajú existencializmu druhý dych a novú šancu.

Povedané spolu s autorkou zmenila sa aj jej optika a novými očami pozerá na Heideggera, Camusa, Marcela, Sartra, Merlau-Pontyho (najmä na jeho *Fenomenológiu vnímania*), zmenila sa aj ona sama. Klade si otázku, čo nám môže ponúknuť existencializmus dnes, keď sa rozpadol bipolárny svet, nové technológie menia podobu sveta, komunikáciu aj ľudskú prirodzenosť, pričom sa objavili nové podoby útlaku, nerovnosti a úzkosti. Sloboda, ktorá na prvý pohľad akoby začala víťazné ťaženie, aspoň podľa optiky neoliberalizmu, však v rovine politickej aj osobnej stále predstavuje problém, práve tak ako vzťahy slobody a ľudských práv. Dnešné civilizačné problémy, ktoré podkopávajú samu existenciu človeka ako druhu, postupujúca devastácia životného prostredia, dehumanizácia, presýtenosť spotrebným konzumným spôsobom života, vznik nových foriem odcudzenia, senzibilita absurdity aj vďaka novým komunikačným technológiám, ale aj hrozby z rozvíjania umelá inteligencia (*artificial intelligence* – AI), pretrvávajúce starých a vznik nových foriem útlaku, zneuznania a nerovností, to všetko akoby signalizovalo, že poslanstvo existencializmu – *sloboda a politická angažovanosť* – sa vracia. Tieto javy akoby boli ozvenou existencialistických tém: „... pak nám návrat k existencialistům disponujícím odvahou a energií může nabídnout určitou novou perspektivu. Existencialisté jen tak nečinně neposedávali a nehráli si s významy slov“ (Bakewellová 2019, 35). Povedané spolu s autorkou: „Právě proto při četbě Sartrových textů o svobodě, Beauvoirové o důmyslných mechanismech útlaku, Camusových o vzpouře, Heideggerových o technologiích či Merleau-Pontyho o kognitivní vědě má člověk někdy pocit, jako by četl aktuální zprávy. Jejich filozofie zůstávají ve středu zájmu nikoli proto, že by měli pravdu nebo se mýlili, ale proto, že se dotýkají života, a proto, že se zabývají dvěma největšími otázkami lidství: *Čím jsme? a Co bychom měli dělat?*“ (Bakewellová 2019, 36).

Domnievam sa, že odkaz existencializmu možno v súčasnosti vnímať aj rozvíjať v dvoch rovinách; jednu predstavuje otázka slobody, jej podôb na úrovni osobnej a sociálno-kolektívnej, druhá rovina zahŕňa politické aspekty slobody. Kým v prvom prípade vstupuje do hry problém autenticity a autonómie individua, v druhom prípade je rozhodujúci vzťah slobody, respektíve slobôd k ľudským právam, ich zdroju, platnosti a rozširovaniu. V tomto smere pokladám ideové dedičstvo existencializmu a fenomenológie za stále aktuálne a doposiaľ dostatočne nezužitkované, lebo: „... pochopiť svet znamená pre človeka zredukovať ho na ľudské, vtlačiť mu ľudskú pečať“ (Camus 1993, 16).

Literatúra

- BAKEWELLOVÁ, S. (2019) : *V existencialistické kavárne*. Brno: Host.
- CAMUS, A. (1993): *Mýtus o Sifyfovi, Pád, Caligula*. Bratislava: Slovenský spisovateľ.
- ETTINGEROVÁ, E. (2004): *Hannah Arendtová a Martin Heidegger*. Praha: Academia.
- NOVOSÁD, F., SMREKOVÁ, D. (2013): *Dejiny sociálneho a politického myslenia*. Bratislava: Kalligram.

Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA 2/0049/20 *K idei ľudských práv: filozofická perspektíva – koncepty, problémy a protiklady*.

Tatiana Sedová
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
Slovenská republika
e-mail: tanasedova@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1888-9592>